

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCE

Закиров М.А., Сабилов Р.К.

КЫРГЫЗСТАН ЖАНА БОРБОРДУК АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮ

Закиров М.А., Сабилов Р.К.

КЫРГЫЗСТАН И СТРАНЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

M.A. Zakirov, R.K. Sabibov

KYRGYZSTAN AND THE COUNTRIES OF THE CENTRAL ASIA

УДК:332.1(944.47)

Аталган макалада Кыргызстандын коңшу мамлекеттер менен өз ара мамилелеринин эволюциясы иликтенет. Андан сырткары коопсуздук проблемасы, соода-экономикалык жана маданий-гуманитардык байланыштар каралган. Аймактык уюмдардын мамлекеттер аралык байланыштарды чыңдоого тийгизген таасирине өзгөчө көңүл бурулган.

Негизги сөздөр: Борбордук Азия, реформалар, инфраструктура, келишим, өнүгүү, демографиялык фактор, коопсуздук, чек ара, дүйнөлүк коомчулук, аймактык уюмдар.

В данной статье рассматривается эволюция взаимоотношений Кыргызстана с соседними странами. А также рассматриваются проблемы безопасности, торгово-экономические и культурно-гуманитарные связи. Особое внимание было уделено роли региональной организации в укреплении межгосударственных отношений.

Ключевые слова: Центральная Азия, реформы, инфраструктура, соглашения, развитие, демографический фактор, безопасность, границы, мировое сообщество, региональные организации.

In given article evolution of mutual relations of Kyrgyzstan with neighbouring countries is considered. And also it is considered safety problems, trade and economic and cultural-humanitarian communications. The special attention has been given a role of the regional organisation in strengthening of interstate relations.

Keywords: the Central Asia, reforms, an infrastructure, agreements, development, a demographic factor, safety, borders, the world community, the regional organisations.

Борбордук Азияда жайгашкан мамлекеттердин ортосундагы мамилелердин абалы алардын коопсуздугун, өлкө экономикасынын жакшы иштешин, реформаларды жүргүзүүнүн келечегин, коммуникациянын дүйнөлүк жана континенттик инфраструктурасына чыгуу мүмкүнчүлүгүн аныктай турган негиз болуп эсептелет. Андыктан бул мамлекеттер менен жүргүзүлгөн тышкы саясат өз ара түшүнүшүү, эки тараптуу кызматташуу, жалпы кызыкчылыктарды табуу аркылуу достук мамилерди сактоого жана өнүктүрүүгө багытталган.

Коңшулаш жайгашкан республикалар менен мамлекеттер аралык байланыштарды өнүктүрүү үчүн баарынан мурда эки тараптуу жана аймактык механизмдерди, ошондой эле дүйнөлүк (ККУУ, КМШ,

БКУУ, ИКУ, БУУ) деңгээлдеги көп тараптуу коопсуздук структуралары менен иш жүргүзүлүүдө.

Ошого карабастан бүгүнкү күнгө чейин Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ортосунда чек ара маселелери, демографиялык, этностор аралык, диний, экологиялык, транспорт-коммуникациялык жана жер-сууну пайдалануу маселелери чечилбей келүүдө¹.

Казакстан, Кыргызстан жана Өзбекстандын президенттери биргелешип аймактык экономиканы өнүктүрүү максатында 1994-жылы 30-апрелде “Бирдиктүү экономикалык мейкиндикти түзүү тууралуу” Келишимге кол коюшкан. 1998-жылы Тажикстан Республикасы да бул Келишимдин толук укуктуу катышуучусуна айланган. Арадан көп өтпөй эле Бирдиктүү экономикалык мейкиндикти түзүү Келишими өлкө-катышуучуларынын аймактык биригүүсү – Борбордук Азия экономикалык коомчулугу деген аталышка ээ болгон.

Бул коомчулук тарабынан кабыл алынган документтердин басымдуу бөлүгү (250дөн ашууну) бирдиктүү экономикалык коомчулукту түзүү үчүн укуктук, экономикалык жана уюштуруу боюнча шарттарды түзүүгө багытталган.

Борбордук Азия экономикалык коомчулугу 2002-жылдын 28-февралында Борбордук Азия кызматташтык уюму болуп түзүлгөн. Анын курамына 2004-жылдын 18-октябрында Россиянын кириши чоң мааниге ээ болгон. Уюмдун ишине Россиянын жигердүү катышуусу өлкө-мүчөлөрдүн бардык тармактар боюнча көп пландуу кызматташуусун бекемдөөгө кызмат кылат жана аймактагы интеграциялык процесстердин күчөшүнө шарт түзгөн.

Кыргызстан – Өзбекстан. КР менен Өзбекстан Республикасынын ортосунда дипломатиялык байланыш 1993-жылы 16-февралда башталган.

Эки өлкөнүн ортосундагы достук мамилелеринин бекемделишине мамлекет башчыларынын расмий жолугушуулары чоң өбөлгө түзгөн. 1992-

¹ Стратегическая матрица Кыргызстана: ретроспектива, современность и сценарии будущего развития. Алматы, 2007. С.366.

жылы (сентябрь)² жана 1996-жылы (декабрь) КРнын Президенти А.Акаев Өзбекстанга расмий иш сапары менен барган. Анда «Түбөлүк достук жөнүндө» Келишимге кол коюлуп (1996-ж. 24-декабрь), эки мамлекеттин ортосундагы саясий-экономикалык, маданий кызматташууну өнүктүрүү багыттары каралган.

Өз кезегинде Өзбекстандын Президенти И.Каримов 1994-жылы (январь) жана 2000-жылы (сентябрь) Кыргызстанга расмий иш сапары менен келип, эки тараптуу мамилелерди бекемдөө багытында сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн.

Тараптар өз ара кызматташууну бекемдөө жана өнүктүрүү процессинде ири укуктук келишимдик базаны түзө алган. Ортодо эки тараптуу кызматташуунун дээрлик баардык тармактарын камтыган 80ден ашуун эл аралык келишимдер кабыл алынган.

Жалпылап айтканда, Кыргызстан менен Өзбекстандын ортосундагы мамилелер өз ара кызматташуулардын комплекси боюнча этап-этабы менен өнүгүп, өз ара пайдалуу жана ынак кошуналык мүнөздө болгон. Алардын ортосундагы көп тараптуу институттардын алкагындагы кызматташуулары салыштырмалуу натыйжалуу болуп, КМШ менен ШКУдан айырмаланып турган. Алар КМШнын алкагында эркин соодалашуу, экономикалык интеграция жана кызматташуу маселелерин баса белгилешкен.

1998-жылы 17-мартта Кыргызстан менен Өзбекстандын ортосундагы суу энергетикасын биргелешип пайдалануу боюнча келишим түзүлгөн. Бул келишимге ылайык Өзбекстан жылына Кыргызстандан 150 млн. киловатт-саат электр-энергиясын алып, ордуна 200000 тонна таш көмүр берүүгө макулдашылган³.

Кыргызстандын чет мамлекеттер менен соода жүргүзүү процессинде Өзбекстан 5-орунду ээлейт. Кыргызстандын жалпы товар жүгүртүүсүндө Өзбекстандын салыштырма салмагы 4,0 пайызды түзөт. 2004-жылы Кыргызстандын Өзбекстан менен тышкы соода жүгүртүүсүндө 66,6 млн.долларды түзүп, 2003-жылга караганда 20,0%га көбөйгөн, экспорттун көлөмү 14,7 млн.долларды (9,8%га азайган) түзсө, импорт 51,9 млн.долларга (32,4 %га көбөйгөн) барабар болгон. Соода балансынын сальдосу тескери болуп, Өзбекстан мамлекетинин пайдасына 37,2 млн.долларды түзгөн.

Эки өлкөнүн ортосунда илимий-техникалык, маданий байланыштар бекемделүүдө. Бул багытта 1991–1996-жылдар аралыгында 70ке жакын эки тараптуу келишимдерге кол коюлган. Мисалы, Өзбекстанда жашаган кыргыздардын балдарын кыргыз тилинде окутуу, орто мектепти мыкты бүтүргөндөрүн сынактын негизинде Кыргызстандын жогорку окуу жайларында окутуу КРнын Илим жана билим

берүү министрлигинин жоопкерчилиги менен ишке ашырылууда⁴.

2005-жылдан баштап эки тараптуу ортосундагы кызматташуу жаңы деңгээлге көтөрүлгөн. Алар мамлекеттик чектерде көзөмөлдөрдү күчөтүү максатында чек ара ишинде, бажы жана коопсуздук кызматтарында өз ара тыгыз кызматташууну калыпка салуу тууралуу макулдашкан. Мамлекеттер аралык сүйлөшүүлөрдө соода-экономикалык кызматташууларды кеңейтүүнү улантууга, анын ичинде транспорттук коммуникацияларды жана суу-энергетикалык ресурстарды натыйжалуу пайдаланууга басым жасалган.

Өкмөттөрдүн ортосунда кызматташуу, жарандардын бири-бирине сапар жасоосу, туризм жагында кызматташуу жана укуктук колдоо тууралуу бир катар макулдашууларга кол коюлган.

Ошентсе да, акыркы убактарда өз ара соода-экономикалык кызматташуу кеңейгенине карабастан, жалпы көрсөткүчтөр эки мамлекетти тең канааттандырбай жатат. КРнда да, Өзбекстанда да жаратылыш кендерин өздөштүрүү, курулуш материалдарын өндүрүү боюнча биргелешкен ишканаларды түзүү үчүн бир топ эле мүмкүнчүлүктөр бар. Ал эмес колдо бар транспорттук коммуникациялар жана гидроэнергетика жагындагы мүмкүнчүлүктөр пайдаланылган эмес.

Акыркы мезгилдерде эки мамлекеттин ортосунда чек ара аймактык көйгөй-маселелерди чечип алуу, этникалык азчылыктын (кыргыздардын жана өзбектердин) укуктарын сактоо эки тараптуу мамилелердин негизин түзөт.

Кыргызстан-Тажикстан. Кыргызстан менен Тажикстандын ортосундагы кызматташтык экономикалык, маданий жана гуманитардык багыттарда өнүгүүдө.

Эки өлкөнүн ортосундагы дипломатиялык мамилелер 1993-жылы 14-январда түзүлгөн. Эки мамлекеттин саясий жана экономикалык байланышын чыңдоого 1996-жылы 12–13-июлда КРнын Президентинин Тажикстанга жасаган расмий иш сапары учурунда бир нече келишимдерге, макулдашууларга кол коюлуп, эки тараптуу кызматташуу, мамлекеттер аралык комиссия түзүү сыяктуу орчундуу маселелер чечилген.

КРнын Президенти А.Акаевдин демилгеси менен 1997-жылы 16-18-майда Бишкекте Тажикстандын Президенти Э.Рахмонов менен бийликке каршы тараптардын башчысы С.А.Нуринин башын коштуруп, ынтымак жана тынчтыкты сактоо маселеси боюнча кездешүүнү уюштурган. Бул сүйлөшүүгө БУУнун өкүлү Г.Мерром, Россиянын өкүлү Т.Михайлова жана Иран Ислам Республикасынын Кыргызстандагы элчиси К.Тавасолли катышкан⁵.

⁴ Кыргыз Республикасынын илим жана билим беруу министрлигинин архиви. Эл аралык байланыш бөлүмүнүн маалыматынан.

⁵ Ормушев А. Кыргыз Республикасынын тунгуч Президенти А.Акаевдин дипломатиялык ишмердүүлүгү. – Бишкек, 2002. 29-б.

² Сыдыков Б. Кыргызстан-Узбекистан: 5 лет сотрудничества, равных десятилетия. Ташкент. 1995. С.30.

³ Ошол эле. 34-35б.

1998-жылы 7-майда Тажикстандын Президенти Э.Рахмонов Бишкекке расмий сапар менен келип, “Эки тараптуу мамилелерди өнүктүрүү жөнүндөгү декларацияга” кол койгон. Декларацияда негизинен саясий, экономикалык байланыштарды бекемдөө маселелери такталган⁶.

2013-жылы 28-майда Тажикстандын Президенти Э.Рахмонов Кыргызстанга расмий иш сапары менен келип, КРнын Президенти А.Ш.Атамбаев менен жолугушуп саясий жана экономикалык байланыштарды чыңдоо багытында бир нече келишимдерге кол коюшкан.

Акыркы жылдары КРнын жана Тажикстандын өкмөт башчылары Душанбеде, кийинчерээк Бишкекте жолугушуп чек ара маселелерин тактоо боюнча сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн. Тараптардын аймакта суу ресурстарын пайдалануу боюнча макулдашуулары да стратегиялык мааниге ээ. Ал эми Кыргызстан менен Тажикстандын ортосундагы соода байланыштарынын өсүшү 2011-жылы 30 млн. долл. жеткен.

Эки мамлекеттин ортосунда кызматташуу боюнча 60тай документке кол коюлган, анын 11и мамлекеттер, 23ү өкмөттөр, ал эми 26сы ведомстволор аралык документ болуп саналат. Мындан тышкары, коммуникация, энергетика, аймактын коопсуздугу, тоолуу аймактарды туруктуу өнүктүрүү жагында көптөгөн бирдиктүү, эки жакка тең пайдалуу жана маанилүү долбоор, демилгелер кабыл алынган.

Кыргызстан менен Тажикстан бир катар постсоветтик эл аралык аймактык уюмдар боюнча (КМШ, ЕврАзЭС, КККУ) өнөктөштөр болуп саналышат, ШКУнун алкагында өз ара жигердүү аракеттенишет. Расмий жетекчиликтин сүйлөшүүлөрү жана жолугушуулары эки тараптуу дипломатиялык, соода-экономикалык, маданий жана гуманитардык байланыштарды бекемдөөгө шарт түзүүдө.

КРнын илим жана билим берүү министрлиги тарабынан Тажикстанда жашаган этникалык кыргыздын балдарына жогорку окуу жайлардан акысыз окутуу үчүн 25 орун бөлүнүп берилген⁷.

Кыргызстан-Казакстан. КР үчүн Борбордук Азиянын ичинде Казакстан Республикасы менен өз ара мамилелерди бекемдөө артыкчылыктуу болуп саналат. Себеби, алар бири-бири менен өзгөчө маданий жана тарыхый катыштар боюнча байланышып, руху жана тили жагынан жакын болуп саналат.

Эки мамлекеттин ортосундагы дипломатиялык байланыштар 1992-жылдын 15-октябрынан башталган жана учурда өз ара кызматташуунун келишимдик-укуктук базасында 140ка чамалуу документ бар. Алардын негизгилери болуп, 1993-жылы 8-июлда «Достук, кызматташтык жана өз ара жардамдашуу жөнүндө» Келишим, 1997-жылы 18-апрелде «Түбөлүк достук жөнүндө» жана 2003-жылы 25-декабрдагы «Биримдүүлүк мамилелер жөнүндө» сыяктуу келишимдер аркылуу дипломатиялык кыз-

матташууга мүмкүнчүлүктөр түзүлгөн⁸. Бул келишимдер эки өлкөнүн ортосундагы байланыштардын укуктук негизин түзүп, аймактагы туруктуулукту бекемдөөдө соода-экономикалык, илимий-техникалык, маданий багыттагы кызматташууларды кеңейтүүгө ыңгайлуу шарттарды түзгөн.

2001-жылы (23–24-июль) жана 2012-жылы (22-август) Казакстан Республикасынын Президенти Н.А.Назарбаевдин Кыргызстанга жасаган расмий иш сапарында «Кыргызстан менен Казакстандын ортосундагы стратегиялык өнөктөштүк жана шериктештик мамилелерди кеңейтүү жөнүндөгү» декларацияга кол коюлуп⁹, эки мамлекеттин ортосундагы саясий жана соода экономикалык кызматташуу жана эмгек миграциясы маселелери талкууланган. Президенттер ортосундагы кызматташуулар уланyp, 2012-2014-жылдары КРнын Президенти А.Ш.Атамбаев Казакстанга расмий иш сапарлары менен барып, Президент Н.А.Назарбаев менен бир нече жолу эки тараптуу сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн¹⁰.

Эки мамлекеттин ортосундагы саясий мамилелердин өнүгүүсү туруктуу мүнөзгө ээ деп баалоого болот. Эл аралык жана аймактык деңгээлдеги маанилүү маселелер боюнча көзкараштардын бирдей болушу жогоруда айтылган пикирдин далили боло алат. Эл аралык аренада тараптар бири-биринин тышкы саясий демилгелерине өз ара колдоо көрсөтүп, ар түрдүү эл аралык жана аймактык өнүгүү долбоорлору боюнча колдоо көргөзүп келет. Мисалы, 1990-жылдарында кеңештик мезгилде ижарага алынган жерлерди кайтаруу тууралуу макулдашылып, Ал эми 2000-жылы Кыргызстан менен Казакстан мамлекеттери Чүй жана Талас дарыяларынын сууларын бирге пайдалануу тууралуу келишимге кол коюшкан. 2007-жылы эки өлкөнүн ортосундагы чекти делимитациялоо иштери аяктаган.

2005-жылы эки өлкөнүн премьер-министрлеринин жолугушуусу учурунда 1991-жылга чейин Казак ССРине таандык болуп келген Ысык-Көлдүн жээгиндеги бир катар объектилерге болгон Казакстандын укугу бекитилген. Ошондой эле Кыргызстандан Казакстанга эмгек миграциясынын жөнөкөйлөштүрүлгөн тартиби тууралуу макулдашылып, “Казкыргызгаз” биргелешкен ишканасы түзүлгөн.

Казакстан кыргыз айыл чарба продукциялары сатыла турган негизги рынокко жана Кыргызстандан чет элдик товарларды реэкспорт кылуунун негизги багытына айланган. Акыркы убактарда Кыргызстан Казакстан менен тышкы соода жүргүзүүдө экинчи орунду ээлеген. 2000-жылдан тартып өз ара соодалашуунун кеңейип бара жаткандыгы байкалууда. Эгерде 2000-жылы өз ара соода жүгүртүү 90,8 млн. Долларды түзсө, 2006-жылы – 360 млн. долл. 2011-жылы – 700 млн. долл. ашып, ал эми 2013-жылы соода

⁸ Ормушев А.С. Кыргыз-Казак мамилесиндеги түбөлүктүүлүк // Адабий Ала-Тоо. 2009. №6. 14-б.

⁹ Орунбеков Б. Алака акыбети // Кыргыз Туусу. 2012. 15-май

¹⁰ Эркин Тоо. 2011. 7-февраль.

⁶ КР ПА. Ф. 1.Оп.1. Д. 41. Л. 109.

⁷ Кыргыз Республикасынын илим жана билим берүү министрлигинин архиви. 2013-ж.

жүгүртүү 1 млрд. долл. түзгөн. Беш жылда Кыргызстанга Казакстандан 1 млрдга жакын доллар инвестициясы тартылган¹¹.

Бул жыл аралыктарында Кыргызстандын аймагында орто жана кичи ишкердик чөйрөсүндөгү 400 чамалуу кыргыз-казак биргелешкен ишканалар иштеген. Кыргызстан Казакстандан нефть, газ, көмүр, жез, алюминий, буудай сыяктуу товарларды алып турган. Ал эми Казакстан Кыргызстандан сымап, сурма, жеңил жана тамак-аш өнөр жай продукцияларын, электр энергиясын сатып алууда.

Кыргызстан менен Казакстан ортосундагы илимий-техникалык, маданий жана билим берүү багытындагы байланыштар өнүгүүдө. Эки мамлекеттин илим изилдөө институттары биргелешкен илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүдө. Кыргызстандын жана Казакстандын жогорку окуу жайларынын ортосунда кызматташуу тууралуу келишимдер түзүлгөн. Ал эми маданият тармагында 2010-жылдын 4-февралында Астана шаарынын «Искусство галереясында» кыргыз сүрөтчүлөрүнүн көргөзмөсү уюштурулган. 2010-жылдын 22–25-ноябрында Актөбө шаарында М.Жангазиев атындагы Кыргыз мамлекеттик куурчак театрынын жамааты Казакстан тараптын чакыруусу менен «Ассаламу алейкум-2» аттуу куурчак театрларынын Эл аралык фестивалына катышкан¹².

Натыйжада эки тараптуу гуманитардык кызматташуулар жигердүү өнүгүп, эки өлкөнүн интеллигенциясынын ар түрдүү форумдары өткөрүлүп, Казакстандын жана Кыргызстандын жогорку окуу жайларында эки өлкөнүн жарандары билим алуу багытында алгылыктуу ийгиликтерге жетишүүдө.

Кыргызстан жана Түркмөнстан. Борбор Азиядагы мамлекеттердин ичинен Түркмөнстан аймактагы жана бүтүндөй постсоветтик мейкиндиктеги жабык мамлекеттердин бири катары эсептелүүдө.

Кыргызстандын Түркмөнстан менен дипломатиялык байланышы 1992-жылы 9-декабрда түзүлгөн. Бирок, Борбордук Азиядагы башка өлкөлөргө салыштырмалуу Түркмөнстан менен Кыргызстандын дипломатиялык кызматташуусу эки өлкөнүн элчиликтеринин аракеттери менен гана чектелүүдө.

Эки өлкөнүн ортосунда аскердик жана коомдук-саясий мүнөздөгү талаш-тартыштар жокко эсе, бирок экономикалык жана саясий өнүгүүнүн ар башка моделдерин тандап алгандык постсоветтик мезгилден кийинки көп убакыттар бою бири-биринин аракеттеринен сак болуу менен мамиле жасоого түрткү болгон. Акыркы жылдарда Түркмөнстандагы саясий өзгөрүүлөр Кыргызстанга экономикалык тармакта салыштырмалуу конструктивдүү өз ара мамилелерди жакшыртууга мүмкүнчүлүк түздү. Буга 2016-жылы КРнын Президенти А.Ш.Атамбаевдин Түркмөнстанга жасаган расмий иш сапары мисал боло алат. Бул жолугушууда эки мамлекеттин ортосундагы соода-экономикалык, маданий-гуманитардык кызматташууларды бекемдөө, айрыкча туризмди өнүктүрүү тармагында биргелешип иш жүргүзүү боюнча келишимдер кабыл алынган.

Рецензент: д.и.н. Ормушев А.О.

¹¹ Кыргызстандын Казакстандан жакшы кошунасы жок // Кыргыз Туусу. 2012. 17-февраль.

¹² Кыргыз Республикасынын Маданият министрлигинин архиви. Эл аралык байланыш бөлүмү. 2011.